

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-15>
УДК 271.2-9(470.325)''1660/1740''(049.32)

Людмила Посохова

докторка історичних наук, професорка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: lpsokhova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

ЦЕРКВА НА ПОРУБІЖЖІ

Рецензія на книгу: Маслійчук В. Церква на російсько-українському прикордонні. Білгородська єпархія у 1660-х – 1740-х рр. Львів: Видавництво УКУ, 2025. 356 с. (Серія «Київське християнство», т. 38)

Рецензована книга присвячена процесу створення Білгородської єпархії, як частини тих трансформацій, що мали на меті упорядкувати церковне життя в межах Білгородської укріпленої лінії. Особливу увагу приділено появі на цих теренах так званих «інших» православних, які були вірянами Київської митрополії і які приходили на ці землі зі своїми звичаями й особливостями, визначеними ще реформами митрополита Петра Могили і його наступників. Відповідно, автор вивчає різні аспекти зустрічі різних

Як цитувати: Посохова Л. Церква на порубіжжі (Рецензія на книгу: Маслійчук В. Церква на російсько-українському прикордонні. Білгородська єпархія у 1660-х – 1740-х рр. Львів: Видавництво УКУ, 2025. 356 с. Серія «Київське християнство», т. 38). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 253–264. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-15>

How to cite: Posokhova L. The Church on the Borderland (Book Review: Maslijchuk V. Tserkva na rosijs'ko-ukrains'komu prykordonnii. Bilhorods'ka ieparkhiia u 1660-kh – 1740-kh rr. L'viv: Vydavnytstvo UKU, 2025. 356 s. Seriiia «Kyivs'ke khryst'ians'tvo», t. 38). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 253–264. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-15> (In Ukrainian)

© Посохова Л., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

церковних традицій та практик, зокрема ставлення церковних ієрархів до українського населення, форми взаємодії нових «колоній» із Києвом. Одним з важливих висновків книжки є те, що процес впровадження Синодальних реформ в Білгородській єпархії мав яскраво виражений «київський характер», що особливо проявилось в «малоросійській» частині єпархії.

Ключові слова: Білгородська єпархія, Слобідська Україна, Синод, Синодальні реформи, історія церкви, Харківський колегіум.

Книжка «Церква на російсько-українському прикордонні. Білгородська єпархія у 1660-х – 1740-х рр.» належить перу відомого українського історика Володимира Маслійчука. Він є автором розвідок з історії козацької старшини («Козацька старшина Харківського слобідського полку», 1999), «Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII–першої третини XVIII ст.», 2009), «ALTERA PATRIA (Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні)», 2004); з історії дитинства («Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.», 2008; «Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780–1796 рр.», 2011); з історії освіти («Здобутки та ілюзії: культурно-освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст.», 2018); а також досліджень з історії Слобідської України як прикордоння («У полоні прикордонь та наративів. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.», 2021). Нова книга пов'язана з попередніми розвідками автора, зокрема з історії прикордоння, але в цьому випадку автор взяв до уваги ще один ракурс — історію церкви. На думку Володимира Маслійчука, таке поєднання різних ракурсів відкриває можливості для розв'язання важливих проблем, як-от: розмитих ідентичностей, культурного домінування, трансформацій держави та соціуму, мультикультурних контактів. Книга вийшла в серії «Київське християнство» (т. 38), рецензентами виступили знані історики Петро Кулаковський, Володимир Склокін та Віра Ченцова. У фокусі дослідження — історія Білгородської єпархії від 60-тих рр. XVII ст. до 40-вих рр. XVIII ст.

Книга розпочинається розділом, що вміщує докладний та розлогий

огляд історіографії та джерел. Аналізуючи процес вивчення минулого Білгородської єпархії від XVIII ст. до сьогодення, Володимир Маслійчук відзначає те, що «засаднича теза» його дослідження була запропонована Філаретом (Гумілевським), а саме: «залежність у створенні єпархії як від Москви, так і від Києва, перенесення і збереження переселенцями своїх церковних звичаїв, а подекуди приклади функціонування народної побожності, цікаві порівняння росіян і українців» (с. 21). Особливу увагу автор приділив аналізу низки сучасних досліджень церковної історії України, передовсім тим, що містять важливі для цієї книги методологічні новації. Він активно використовує такі поняття, як «київське християнство», конфесіоналізація та синодалізація («створення російської синодальної церкви, у цьому процесі українські клирики взяли найбезпосереднішу участь і доклали чи не найбільше зусиль, починаючи від створення ідеологічного підґрунтя та надаючи інтелектуальну підтримку») (с. 32). Поділяємо думку автора, що пожвавлення розвідок з історії Київської митрополії та наявність важливих результатів у цьому плані (назвемо передовсім: Yaremenko 2017), «підштовхує до студій єпархії в контактній зоні як дуже пов'язаної з Києвом, але водночас із дуже істотним викликом централізації та уніфікації, державною підтримкою з боку Москви» (с. 33).

Дослідження Володимира Маслійчука спирається на чисельні та різноманітні джерела, при цьому найбільш вагомому роль відіграють актова та діловодна документація центральних та місцевих церковних та світських органів влади (організаційна, розпорядча, звітна, облікова). Відзначимо також, що автор у ході розвідки відтворює деякі особливості становлення самої системи діловодної документації на єпархіальному рівні та її зміни в різні десятиліття.

При побудові книги автор обрав, як він сам зазначив, «традиційний шлях», реконструюючи та аналізуючи історію Білгородської єпархії, орієнтуючись на діяльність архіпастирів, кожному з яких присвячений окремий розділ (або підрозділ) книги. Такий підхід автор вбачав найбільш оптимальним (с. 14–15). Не можна не погодитись з тим, що роль архіпастирів у церковному житті була провідною, зумовлюючи зміни, прискорюючи чи гальмуючи розвиток єпархії, подекуди вони мали

різні підходи до реалізації політики вищої церковної влади, відносин зі світською владою тощо.

Оскільки в межах такого напрямку гуманітарних студій, як border (frontier) studies, існує декілька підходів, автор дотримується позиції, що потрібно розділяти поняття «кордон» (frontier), «де взаємовідносини часто нестабільні й конфліктні, де відчутний рух, просування однієї чи кількох зі сторін» та «прикордоння» (borderland) — «простір зі своїми відносинами, що лишається після «кордону» (с. 40). Виходячи з цього, дослідження присвячене подіям, які відбувались у часи переходу від «кордону» (з другої третини XVII ст.) до «прикордоння», та функціонування цього прикордоння до певних уніфікаційних моментів у другій половині XVIII ст. (с. 40). Зрозуміло, що становлення і функціонування церковного устрою на цих теренах пов'язане із формуванням історико-географічного регіону — Слобідської України.

Другий розділ Володимир Маслійчук починає з дослідження передісторії створення Білгородської єпархії, відтворює картину життя на кордоні зі степом, із постійною татарською загрозою і набігами, знищенням храмів, захопленням у полон священиків тощо. Автор показує як саме відбувався процес культурного освоєння та впорядкування цього величезного простору. Також він зауважує, що на цих теренах водночас виникла потреба уніфікувати релігійні практики, боротися з забобонами тощо. Чимало місця автор приділив основним етапам будівництва Білгородської лінії, з'ясовуючи передовсім питання будівництва церков у фортецях Білгородської лінії, складу кліру, появи місцевих святинь, боротьби із забобонами. Автор описує також й поступове виникнення та розповсюдження монастирського землеволодіння. Принагідно зазначимо, що книга відрізняється яскраво вираженою авторською манерою дослідження, котре насичене (іноді здається навіть перенасиченим) величезною кількістю фактів, подробиць, біографій та обставин життя окремих духовних та світських осіб, історії поселень, церков, монастирів тощо, казусів та кейсів, котрі в результаті мають продемонструвати суперечливість та строкатість церковного життя, що автор відзначає ще характеризуючи передісторію єпархії.

Ключовим питанням цього розділу є дослідження процесу появи на цих теренах «інших» православних, які були вірянами Київської митрополії і які приходили на ці землі нерідко разом зі своїми священиками. З середини XVII ст., з часів Хмельниччини, починається велика хвиля переселень, коли й відбулося заселення Слобожанщини. Володимир Маслійчук показує, що священники нерідко відігравали керівну роль у цьому процесі, й виявляє приклади конфліктів «черкаських» попів із місцевою воєводською адміністрацією. У підрозділі «Соціокультурні різниці» зроблено акцент на тому, що основною рисою суперечливих взаємодій є «соціально-культурні взаємини із численними запозиченнями і дуже неоднозначним діалогом» (с. 45). Автор піддає критиці твердження Дмитра Багалія про російську («державну») та українську («народну») колонізацію, зокрема, намагаючись показати суперечливість процесу церковного будівництва на прикордонні, перенесення багатьох традицій соціально-культурного та церковного життя з Київської митрополії.

Монастирська колонізація — ще одна проблема, яку досліджує автор, демонструючи, що створення монастирів було пов'язане не з місіонерською діяльністю чи вкладеннями місцевого населення, воно йшло пліч-о-пліч із державною політикою, наказами світської чи церковної влади (с. 79) й передовсім було пов'язане із спорудженням Білгородської лінії, її укріпленню та фортець. Володимир Маслійчук відтворює процес появи монастирів, набуття ними земельних володінь, їх господарські здобутки та невдачі. Характерними прикладами є ініціативи козацької старшини в заснуванні кількох монастирів. Важливим висновком цього розділу є те, що упродовж другої половини XVII ст. «поруч з опануванням простору українськими переселенцями, можна побачити й опанування ними монастирського життя. Українські переселенці не лише створювали нові монастирі, але й домінували в окремих старіших з них у «великоросійській» частині регіону» (с. 94).

Третій розділ охоплює події від створення Білгородської єпархії в 1667 р. до створення Синоду в 1721 р. Автор докладно описує проєкт створення Білгородської єпархії, як політичне рішення, з'ясовує загальний політичний контекст суперечок патріарха Никона з царем

Олексієм Михайловичем, вплив подій Хмельниччини, діяльність кількох впливових представників київського духовенства тощо. Автор зазначив, що проєкт «Білгородської єпархії» існував вже в 1657 р., однак вирішальним кроком у її створенні був Московський собор 1666–1667 рр. На соборі було прийняте рішення про надання єпископії сербському митрополиту Феодосію (17 травня 1667 р. — офіційна дата створення єпархії).

Володимир Маслійчук ретельно досліджує біографії як митрополита Феодосія, так і наступних митрополитів Мисаїла та Аврамія. Намагаючись не віддалятися від основної лінії, він здійснює розвідки та подає свої спостереження з перспективи контекстуальної біографії. Саме завдяки цьому він пояснює прийняті архипастирями рішення, виявляє певну логіку їхніх кроків та оцінює їхню діяльність в цілому. Автор демонструє як за митрополитів Мисаїла та Аврамія відбувався бурхливий процес будівництва нових церков та монастирів у різних містах новоутворених слобідських полків. До речі, автор простежує та аналізує зміни кордонів Білгородської єпархії, які не були сталими.

Ще одним важливим сюжетом книги стало формування білгородського єпископського двору, визначення його функцій та параметрів (кількість кліру, земельних володінь, підданих селян, приміщень тощо). Такі питання до цього були недостатньо дослідженими в науковій літературі. Автор робить висновок про істотну залежність білгородського єпископського двору від Москви, про що свідчать часті поїздки представників архиєрея до столиці. Важливою складовою дослідження є визначення економічного підґрунтя функціонування «митрополичого» дому (набуття земельної та іншої власності), діяльності перших митрополитів у соціально-економічній сфері та перші соціальні конфлікти зі служилим населенням.

У цій частині роботи автор розглядає одне із центральних питань, а саме: як відбувалася зустріч різних церковних практик, та яким було ставлення великоросійських митрополитів до українського населення. Автор ретельно відшукує свідчення про особливості «черкаських церков» й робить акцент на дослідженні богослужбових книжок, зазначаючи, що книжки київського, львівського, острозького друку не були

знищені чи витіснені, а залишалися при церквах у Білгородській єпархії, особливо в її південній частині. Також автор вивчає одну з найважливіших рис церковного життя (котра вирізняла православну Київську митрополію) — наявність «шкіл», своєрідних багатофункціональних закладів, що створювались при церквах для прихистку та навчання. Автор розглядає й ставлення білгородських митрополитів до цих «шкіл».

Важливою віхою в історії єпархії Володимир Маслійчук справедливо вбачає призначення на єпископську кафедру «малороса» Іустина (Базилевича), першого представника київської традиції. Натомість вже наступний єпископ Іларіон (Властелинський) відзначився досить помітними кроками, спрямованими на вдосконалення фіскального тиску та посилення контролю за паствою, тобто запровадженням тих постанов щодо Церкви, яких потребувала держава.

Характеризуючи ситуацію в єпархії на початку XVIII ст., Володимир Маслійчук відзначає певну «стабілізацію соціальних відносин і політичних інституцій, що, з одного боку, оформлює Слобідські полки як козацьку автономію, з другого — дають змогу спостерігати важливі форми взаємодій нових «колоній» із Києвом» (с. 149). Отримані дані також дозволили наголосити на пов'язаності південної частини Білгородської єпархії з Києвом та вихідцями з київських церковних середовищ, традицією спадкового священства тощо (с. 154).

Четвертий розділ книги присвячений розгляду стану Білгородської єпархії під час Синодальних реформ в Російській імперії, котрі знаменували кардинальне реформування Православної Церкви, збільшення її залежності від держави і світської влади. Погоджуємось з автором в тому, що процес перетворення Православної Церкви в Російській імперії на інституцію, підпорядковану державі, недостатньо розглянутий на українському матеріалі. Автор прагнув реалізувати ці завдання й у цьому плані чимало зробив. Володимир Маслійчук так само докладно досліджує біографії архієреїв Білгородської єпархії синодального часу: Єпіфінія (Тихорського) та його наступників. При тому, що життєвий шлях цих церковних діячів неодноразово досліджували, автор, як і в попередніх розділах, намагається подивитись на ці біографії з урахуванням ширшого контексту (передовсім через

зв'язки з вищим церковним керівництвом). Водночас автор віднаходить у документах невідомі чи маловідомі факти, важливі для його розвідки. Автор вивчає діяльність Єпіфанія (Тихорського) й робить переконливі висновки про успішність його кадрової політики, що вирізнялась намаганням залучити «малоросів» не лише із Києва, але й із російських столиць, де вони перебували на службі чи навчались (с. 165–166). Автор звертає увагу і на подальші кар'єри багатьох членів цієї «команди». Одним із видатних результатів діяльності Єпіфанія (Тихорського) небезпідставно вважають створення Харківського колегіуму. Володимир Маслійчук також аналізує цю історію. Зокрема, він відстежує подальшу успішну церковну кар'єру багатьох перших викладачів Харківського колегіуму. Незважаючи на те що історія Харківського колегіуму неодноразово була предметом спеціальних розвідок (Posokhova 1999; Posokhova 2011), автор зумів доповнити кілька важливих сюжетів. Передовсім відзначимо дослідження економічного підґрунтя існування колегіуму, яке заклав Єпіфаній (Тихорський). Автор докладно вивчає кілька напрямків діяльності єпископа, спрямованої на забезпечення фінансового утримання нової школи, залучення доходів, офірування й наголошує на тому, що найголовнішим видом діяльності єпископа щодо колегіуму був економічний (с. 178).

В. Маслійчук скрупульозно досліджує низку аспектів діяльності єпископа: стосунки з Синодальним керівництвом, вирішення конфліктів із світською владою та фінансово-економічних проблем. Автор схарактеризував зусилля архипастиря, спрямовані на дисциплінування та контроль за священниками та паствою, його намагання впливати на світське життя. Загалом, як зазначено в книзі, Єпіфаній (Тихорський) успішно впроваджував загальноімперські положення, спрямовані на творення нової Синодальної Церкви (с. 193). Ще однією важливою складовою діяльності Єпіфанія було упорядкування монастирів та монастирського життя. Автор робить висновки про те, що архипастир інтенсивно втручався в справи керування монастирями (с. 203–204). У підсумку маємо загальну оцінку, що діяльність єпископа Єпіфанія (Тихорського) істотно змінила Білгородську єпархію (с. 212).

Так само докладно Володимир Маслійчук досліджує діяльність єпископа Досифея (Любинського). Йдеться про його боротьбу з роз-

кольниками, конфлікт з євреями, які проживали в різних куточках єпархії, заходи з підтримки колегіуму та інше.

Щодо діяльності архієпископа Петра (Смілича), то Володимир Маслійчук дійшов висновку про величезний вплив військових подій 1730-х рр., що зумовило необхідність вирішення багатьох специфічних проблем. У тому числі автор показав, як архипастир продовжив заходи з уніфікації, зокрема спрямовані проти «малоросійського» звичаю мандрівного чернецтва (с. 249). Окрема розмова у книзі про «освітні ініціативи» Петра (Смілича), запровадження нових дисциплін у Харківському колегіумі, заходи з підтримки закладу в складних економічних обставинах.

Наступний підрозділ присвячений перебуванню молдавського митрополита Антонія (Чернавського) на білгородській кафедрі. Автор загалом підтримує критичну оцінку історіографією Антонія (Чернавського) за корумпованість і порушення церковних моральних норм (с. 261). Водночас автор знаходить і деякі ефективні кроки архипастира, що стосувались передовсім Харківського колегіуму.

Увінчує книгу підсумкова частина «Від кордону до прикордоння (замість висновків)». Володимир Маслійчук консолідує свої багаточисленні спостереження щодо становлення проєкту Білгородської єпархії як частини великих трансформацій Церкви, що мав упорядкувати церковне життя на системі укріплень (Білгородській укріпленій лінії). Він зупиняється на найважливіших моментах історії Білгородської єпархії та її особливостей й робить висновок про те, що «неодноманітна єпархія містила еkleктичності прикордоння», а первісний план її творення не враховував великий переселенський потік вірян Київської митрополії зі своїми звичаями й особливостями, визначеними ще реформами митрополита Петра Могили. До генеральних висновків, безсумнівно, потрібно віднести твердження, що «процес впровадження Синодальних реформ в Білгородському владіцтві виразно носив «київський характер», а також, що за архієпископства Петра (Смілича) та Антонія (Чернавського) проявилось виділення «малоросійської» частини єпархії, з її певними характерними рисами» (с. 283). Саме тому, на його думку, увага єпископів зміщується на такі особливості,

як наявність мандрівного чернецтва, наймання до церков дяків із притчу, не призначених єпископом. Автор зазначає, що «синодалізація порушувала ще одне питання — питання мобільності прикордонного соціуму. З ліквідацією кордону (процес, який ми тільки починаємо спостерігати) такі особливості самі собою пропадали під натиском уніфікаційних реформ» (с. 283). Автор підсумовує, що численні казуси, які він віднайшов та аналізував, стають важливими деталями для розуміння пізнішої появи модерних ідентичностей.

Втім, у цій частині Володимир Маслійчук не тільки підсумовує свої спостереження, він також формулює нові перспективи дослідження церковної історії прикордонного простору XVII–XVIII ст. Наприклад, він вказує на «компаративістичну перспективу» «поєднання Білгородської єпархії з «Великим кордоном» — Балканами» (с. 279). Погоджуємось, що кілька проблем, які були в полі уваги автора, цілком гідні й подальших досліджень. Наприклад, питання церковної залежності переселенських громад від Київської митрополії. Автор зауважує, оскільки монографія пропонує лише «зовнішній погляд» на єпархію (с. 285), деякі складні процеси та аспекти (взаємодія світського і церковного, встановлення мережі монастирів і їхнє функціонування на прикордонні) залишаються продуктивним полем.

Зі свого боку можемо додати, що оскільки в різних розділах книжки автор зібрав величезну кількість важливих цифрових даних, що характеризують єпархію та зміни її параметрів (кількість церков, монастирів, духовенства тощо), було б непогано консолидувати їх у таблицях, додатках. Це допомогло б унаочнити деякі процеси.

Безперечно, дослідження Володимира Маслійчука «Церква на російсько-українському прикордонні. Білгородська єпархія у 1660-х – 1740-х рр.» становить значний інтерес як для науковців, так й для більш широкої аудиторії. Вочевидь, як зазначив Володимир Маслійчук наприкінці книги, «простір контактів завжди приховує дуже багато відкриттів і неоднозначних висновків».

Список літератури / References

Maslijchuk V. Tserkva na rosij's'ko-ukrains'komu prykordonni. Bilhorods'ka ieparkhiia u 1660-kh – 1740-kh rr. L'viv: Vydavnytstvo UKU, 2025. 356 s. (In Ukrainian)

Маслійчук В. Церква на російсько-українському прикордонні. Білгородська єпархія у 1660-х – 1740-х рр. Львів: Видавництво УКУ, 2025. 356 с.

Posokhova L. Yu. Kharkivs'kyj kolehium (XVIII – persha polovyna XIX st.). Kharkiv: Biznes Inform, 1999. 168 s. (In Ukrainian)

Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). Харків: Бізнес Інформ, 1999. 168 с.

Posokhova L. Yu. Na perekhresti kultur, tradytsii, epokh: pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsi XVII – na pochatku XIX st. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2011. 400 s. (In Ukrainian)

Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с.

Yaremenko M. Pered vyklykamy unifikatsii ta dystsyplinuvannia: Kyivs'ka pravoslavna mytropoliia u XVIII stolitti. L'viv: Vydavnytstvo UKU, 2017. 272 s. (In Ukrainian)

Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 272 с.

Liudmyla Posokhova

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: lposokhova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

THE CHURCH ON THE BORDERLAND

Book Review: Maslijchuk V. Tserkva na rosij's'ko-ukrains'komu prykordonni. Bilhorods'ka ieparkhiia u 1660-kh – 1740-kh rr. L'viv: Vydavnytstvo UKU, 2025. 356 s. (Seriiia «Kyivs'ke khrystianstvo», t. 38)

The reviewed book is devoted to the process of creating the Bilgorod Eparchy, as part of those transformations that were aimed at organizing church life within the Bilgorod

fortified line. Particular attention is paid to the appearance in these territories of the so-called «other» Orthodox, who were believers of the Kyiv Metropolis, and who came to these lands with their customs and peculiarities, determined by the reforms of Metropolitan Petro Mohyla and his successors. Accordingly, the author studies various aspects of the meeting of different church traditions and practices, in particular the attitude of church hierarchs to the Ukrainian population, the forms of interaction of new «colonies» with Kyiv. One of the important conclusions of the book is that the process of implementing Synodal reforms in the Bilgorod diocese had a pronounced «Kyiv character», which was especially evident in the «Little Russian» part of the diocese.

Keywords: Bilgorod diocese, Sloboda Ukraine, Synod, Synodal reforms, history of the church, Kharkiv college.

Дата першого надходження статті до видання: 22.09.2025.

Date of the article's initial submission to the Journal: 22.09.2025.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.11.2025.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 15.11.2025.

Дата публікації: 30.12.2025.

Date of publication: 30.12.2025.